

Balog Edit Otilia

Megváltoztatva a megváltoztatandókat

GONDOLATOK KONRÁD GYÖRGY *ELUTAZÁS ÉS HAZATÉRÉS* CÍMŰ MŰVÉNEK ÚJ KIADÁSÁRÓL

Konrád György [1933–2019] alakját és munkásságát meghatározza belső emigrációjának derűje, nyugalma. Kíváncsiságát, életigenlését, tenni akarását, bölcsességét kilátástalannak tűnő élethelyzetekben sem veszítette el, sőt, ezek a tulajdonságok segítették őt megoldást keresve kilábalni onnan. „Mondjuk azt latinul, hogy *mutadis mutandis*. Tehát megváltoztatva a megváltoztatandókat. [...] Adottságnak fogadtam el az életemet, hogy ott volt, ahol volt, úgy volt, ahogy volt” – nyilatkozta Konrád Váradi Júliának 2008-ban.¹

Efféle megváltoztatandó és megváltoztatott helyzet bőven akadt Konrád György életében. Az első alkalom [mely nélkül nem kerülhetett volna sor a többire] 1944. június 6-án történt, amikor 11 évesen, „a deportálás előtti utolsó napon” [*Elutazás és hazatérés*, 5.]² külön engedéllyel elutazott berettyóújfalui családi otthonából, hogy esélyt adjon magának, testvérének, a 14 éves Évának, valamint két unokatestvérének, a 11 éves Zádor Istvánnak és a 8 éves Zádor Pálnak az életre. Ezzel a cselekedettel a nekik mint berettyóújfalui zsidó gyermekeknek rendelt sorsot, Auschwitz koncentrációs táborát kerülték el. Az elutazásról, annak előzményeiről és következményeiről, majd a hazatérésről, azaz a megmenekülésről szól az először 2001-ben a Noran Libro Kiadónál megjelent *Elutazás és hazatérés* című önéletrajzi regény. A szöveget később az Európa Kiadó jelentette meg 2012-ben, a legújabb kiadás a Magvetőhöz kötődik, ezzel emlékezve meg 2023-ban a szerző születésének 90. évfordulójáról.

Az első kiadás címlapjának alsó harmadában egy vonat utolsó kocsija látható, ahogyan egy kukoricatábla háttérében elhalad. A vonathoz [mely őt Berettyóújfaluból az életet jelentő Budapestre, míg a zsidó lakosságot onnan a halált jelentő Auschwitzba vitte], az [el]utazáshoz denotatív jelentésként az elmúlás, az életformaváltás kapcsolódik. Az Európa Kiadó címlapjának uralkodó színe a sötétszürke, az egyhangúságot a szerző neve és a mű címe töri meg. Emellett egy kis körben nehezen látható kép kap helyet még a borítón. Ez a kép szintén valaminek a végére utalhat, a biztonságos világ ennyire kicsinnyé, már-már észrevehetetlenné zsugorodott az 1940-es években, a majdnem mindent ellepő bizonytalan, veszélyes szürkéségben. A 2023-as kötet védőborítóján egy stilizált, rajzolt, [nagy]polgári házakra jellemző ablak kapott helyet. Az ablak egyszerre választja el és köti össze a házban bent tartózkodókat és a külvilágot, ezzel hivatkozva a szövegben megjelenített határhelyzetre. Az ablaküveg papíryanaga fénylő, imitálja az üveg tükröződését. Az esztétikai szemponton túl ez a megoldás képes megjeleníteni a házban megbújó, békére váró életet és a remény

1 Váradi Júlia, *Az emlékezés és képzelet erotikája = Az örök látogató Konrád György [1933-2019]*, szerk. Szarka Károly, összeállította Körössi P. József, Noran Libro, Budapest, 2020, 239.

2 *Az Elutazás és hazatérés* idézeteinek forrása a mű harmadik kiadása: Magvető, Budapest, 2023.

fényét. A fedőlap látszólagos kopottassága, elhasználtsága a le- és eltűnő polgári létet szimbolizálhatja.

Az *Elutazás és hazatérés* önmeghatározása és alcíme szerint önéletrajzi regény, ami arra utal, hogy a szöveg egyszerre kötődik a szépirodalomhoz és a tényirodalomhoz. Utóbbihoz kapcsolja szociografikus elemként a második világháború sajátos megjelenítése, ugyanis egy jómódú, vidéki, polgári zsidó kereskedőcsalád háború előtti mindennapjait, életkörülményeit is bemutatva érzékelteti az életforma drasztikus megváltozását, majd nem sokkal későbbi eltűnését. A tényirodalmi aspektust erősíti az, hogy a szöveg a [vidéki, berettyóújfalui] társadalom szinte teljes palettáját megőrökíti. Ennek egyik kiemelt példája lehet Konrád édesapjának, Konrád Józsefnek a főutcán [a település egyetlen kétszintes lakóépületében] működő vaskereskedése. Konrád György így jellemezte az üzletet Petri Györgynek a *Beszélőben*: „egy ilyen vasboltba bejön a Buckó cigánytól kezdve, aki az üveges munkákat ellátta, a Veszakai földbirtokosig mindenki, akinek valamilyen komoly ügye vagy vásárolnivalója van, és minden reggel a bádogos, a villanyszerelő, a kórházi főgépész, néhány gazda, bejöttek, ott álldogáltak a kályha körül, dörzsölgették a kezüket, és diskuráltak. Apám jó diskuráló volt, a segédek érdekesek voltak.”³ Az *Elutazás és hazatérés* másik példája a társadalomrajzra Makk Kálmán [a filmrendező Makk Károly [1925–2017] édesapjának] újfalui mozija, annak eltérő társadalmi státuszú nézőközönsége, akik íratlan szabály szerinti rendben foglaltak helyet a nézőtéren: „a bal oldali páholyokat a zsidó polgároknak adták, a jobb oldaliakat a keresztény uraknak. [...] Előttük a parasztfiatalok, és a legelső sorban a cigány gyerekek. A Makk-moziban, az Apolló filmszínházban vasárnap délutánonként ott volt a falu teljes társadalmi keresztmetszete.” [125.]

Önéletrajzát családjá történetének kontextusába helyezve írja meg Konrád, kiemeli, a település első megtelepedett zsidó lakosa ükapja, Gottfried Salamon volt, aki kocsmát és szatócsboltot nyitott Berettyóújfaluban (14.). A nagyszülők [köztük apai nagyapja, Kohn Ignác bádogos] a szülők, a nagybácsik, a nagynénik, az unokatestvérek történetei, életeseményei is szerepet kapnak a kötetben. Konrád közvetlen környezetét és a körülötte élő embereket bemutatva és jellemezve jelöli ki saját gyermek és később felnőtt énjének helyét a tágabb közösségben, a tágabb és szűkebb családjában. A kötet több ponton kínálja fel a Bildungsroman, a felnőtté válás történetét megőrökítő olvasás lehetőségét, mely a szöveg szépirodalmiságát hangsúlyozza. [Néhány kiragadott szöveghely ennek igazolására: „Ötéves koromtól fogva tudtam, hogy meg fognak ölni, ha Hitler győz.” [6.] „Engem a hadi események héteves koromtól fogva érdekelték.” [20.] „Ezerkilencszáznegyvennégy március 19-én, amikor a németek megszállták Magyarországot, tizenegy éves voltam. Bekövetkezett, amitől addig csak féltünk a családi asztalnál. A kivételes sziget nincs többé.” [32.] „Naponta jöttek a rendeletek, tudtuk, hogy holnap rosszabb lesz, mint ma.” [34.] „[M]ájus 15-én megtapasztaltam, hogy apám nem az enyém, hanem a Gestapoé.” [38.] „Megráztam magam, itt hagyjuk ezt a házat.” [46.] „Valami befejeződött. Ma úgy mondanám, hogy a gyerekkor.” [49.] „Mivelhogy az ember attól a pillanattól fogva felnőtt,

3 Komótos bátorság, szép relativizmus. Konrád Györggyel beszélget Petri György, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/komotos-batorsag-szep-relativizmus> Utolsó letöltés: 2024. 02. 19.

amikor szembenéz a saját halálával, tizenegy éves korom óta felnőtt vagyok.” [67.] A narráció az önéletrírás műfaji sajátosságának megfelelően egyes szám első személyű.

Konrád felnőtté válásának katalizátora, életének fordulópontja szülei 1944. májusi bebörtönzése, majd ausztriai munkatáborba szállítása. Édesapját egy nyilas cukrász jelentette fel – miszerint ő angol kém –, aki ezáltal a szándékaival ellentétesen megmentette a házaspár életét, így elkerülve az auschwitzi deportálást [37–40.]. A gyerekek, köztük is leginkább a kisebbik Konrád sejtette, hogy el kell hagyni a települést, cselekednie kell egy olyan helyzetben, amikor a zsidóknak gyakorlatilag nem volt törvényes mozgástere, vonaton sem utazhattak már: „Ahhoz, hogy Budapestre utazhassunk a rokonainkhoz, a csendőrség különleges engedélyére volt szükségünk. Kivételezésre. A rendszabály egyszeri feloldására.” [45.] A különleges engedélyt a család vagyonából, az úriszobában, az apa íróasztala mögött eldugott 30.000 pengőből vásárolta meg magának, testvérének és két unokatestvérének. Ebből az összegből akkoriban egy nagy házat lehetett vásárolni [42.]. Az életveszélytől a vonatúton sem szabadultak meg a gyerekek: „A papírokkal nem lett volna baj, de volt egy olyan érzésem, hogy ez a pörge kalapos nyomozó most leszedhetne bennünket a vonatról, ha akarna, és találhatna is hozzá valamilyen ürügyet.” [50.]

Az önéletrajzi regény körülbelül egyharmadát teszi ki a Budapesten töltött időszak leírása, mely szintén személyes történet és korrajz egyszerre. A fővárosban megélt háborús hónapok és az ostrom idején előbb nagynénje, Gizella és férje, Andor gondoskodott róluk. Ehhez a családhoz kapcsolódik a borotvapamacs története, mely rámutat: Budapesten sem lehettek biztonságban. Andor bácsi úgy döntött, a lakást elhagyva kesztyűüzemében kell elbújniuk. Ide elfelejtette elvinni a fentebb említett tárgyat, ami ugyan túléléséhez nem, komfortérzetéhez viszont annál inkább szükséges volt. A pamacsért a vendég kisleány, Györgynek kellett visszamenni, ami majdnem az életébe került, ugyanis karszalagos katonák állították meg, a kötődés után („Na ereszd le a nadrágodat!” 58.) a kényszerítés elmaradt, elengedték a gyermeket. A szöveg szenttelenül reagál az esetre: „Ő is tudta, hogy mi van, én is tudtam. Ez a katona nem kívánt megölni.” [58.] A lakásból visszafelé a környéken járőröző, igazoltató nyilasok elől, illetve mellettük elkúszva kellett egérutat nyernie. Hiába volt ez az önfeláldozás, Andor és Gizella nélküle és Évike nélkül kezdtek máshol bujkálni hamarosan. [A történet 1945. áprilisi folytatása a kötet 60. oldalán olvasható.]

Ezután a Konrád testvérek csatlakoztak unokatestvéreikhez, akiket dr. Zádor Gyuláné, Zsófi néni, az apa unokatestvérének felesége gondozott, etetett. A harminc év körüli Zsófiának így már sajátja mellett négy rokongyermekről is gondoskodnia kellett. 1944 őszét és a téli ostromot a Pozsonyi út 49. szám alatti védett házban élték meg és át, ahol eleinte: „Egy harmadik emeleti lakásban talán nyolcvan is laktunk két szoba hallban.” [66.] A szobákban az idő előrehaladtával nagyobb lett a tér, „mert a lakók egy része lehúzódt az óvóhelyre, a másik részét pedig alkalmi razziákon elvitték, és belelőtték a Dunába.” [67.] Itt esett meg vele a bableves története, melynek során a házban lakó kislány, Klára kiáltása bizonyult életmentőnek, mert egy orosz vadászgép a védett házak belső udvarait lőtte, és egy golyó eltalálta, átlukasztotta azt a fazekat, amelyben az említett bableves főtt a teraszon. „Ha nem fordulok hátra, akkor a bab fölé hajoló fejemet is átlukasztotta volna” [73.] – írja a helyzetről Konrád. Az *Elutazás és hazatérés* beszámol az oroszok, a front közeledéséről, egy barikád

építéséről, az 1945. január 18-án megélt fordulatról, majd a védett ház elhagyásáról, a pesti utcák látványáról. Zádorné Zsófia a gyerekekkel visszakiváncozott otthonába, ahová azonban nem illett már lakáskulcsa, mert hatósági végzéssel másokat költöztettek oda, akik akadékoskodva bár, de megengedték, hogy két szobát lakjanak öten.

1945 februárjában, amikor egyre nehezebb volt Zsófiának ételt biztosítania az öt gyermek számára, a rokongyerekek a hazautazás mellett döntöttek. „Dolgozott bennem a honvágy, Berettyóújfaluba, mert ott van a házunk” [93.] – rögzíti Konrád. A hazatérés az otthonalálás értelmében nem valósulhatott meg; az egy hétig tartó vonatkozás után, február 28-án tapasztalniuk kellett az egykori rend és szépség eltűnését; feldúlt, meggyalázott, kifosztott, tönkretett üzletet, lakást találtak. A településen lakó ismerősök befogadták a két hazatértet, majd Nagyváradra mentek, mert egy rokon ott vette őket magukhoz. A szülők 1945 májusának végén érkeztek meg egy ausztriai táborból. „Kitakarították a házat, elindították ismét az üzletet.” [127.] A boltot és a házat 1948-ban államosították, ekkor a Konrád-szülők a gyerekek, Éva és György után Budapestre költöztek. Az elbeszélés nem hagyja figyelmen kívül az elköltözés és a szöveg megírása, kiadása közötti bő fél évszázadot, említést tesz Konrád időnkénti berettyóújfalui látogatásairól.

Az *Elutazás és hazatérés* a vidéki zsidó lakosság kollektív sorsát, valamint Konrád György és családja személyes történetét egyaránt megjeleníti. A szövegben szereplő egyedi, eltérő életutak rámutatnak, mennyire lehetetlen az általánosítás, így téve a szöveget Konrád saját túlélésének és életének egyszerre [kor]dokumentumává és regényévé. Tény, hogy „1944-ben 978 zsidót jegyeztek Berettyóújfalun. 1949-ben a megmaradtak, visszatértek száma 246 volt.”⁴ Az *Elutazás és hazatérés* reflexiója erre így hangzik: „Véletlenek kegyes láncolatának köszönhetem az életemet.” [67.] „Rajtunk kívül a faluban több zsidó gyerek nem volt. Újfalu tizenkétezer polgárából a háború előtt körülbelül ezer volt zsidó, ezek közül talán kétszáz maradt életben, leginkább fiatal férfiak.” [105.] Az egyetlen olyan berettyóújfalui család, melynek minden tagja túlélte a holokausztot, Konrádek voltak.

Berettyóújfalu városa az utóbbi években nemcsak Konrád munkásságának megőrzéséért, elismeréséért, hanem az egykori zsidó közösség emlékének ápolásáért is tett. Bár a hajdani Konrád-féle vaskereskedés ma [kinai] divatruház, melynek emeletén már nem található meg a polgári lakás, a homlokzaton a holokauszt helyi áldozatainak állított emléktábla kapott helyet. Az egyre gyarapodó zsidó közösség hitéletének otthont adó nagyobb zsinagóga építése 1903-ban kezdődött el Weismann Béla tervei alapján [Konrádek háza és kertje mögött]. A második világháború után, amikor gyakorlatilag megszűnt a zsidó hitközség, a zsinagógát vasraktárnként használták, állapota jelentősen leromlott, a nyílászárók egy részét például befalzták; a burkolat, a homlokzat, a díszítés egyaránt nagymértékben károsodott. A zsinagóga felújítása 2019-ben kezdődött, ünnepélyes átadása 2021. június 9-én volt.⁵

A jelenleg Zsinagóga Kultúrtér néven működő intézményben látható állandó kiállítás része Konrád György személyes tárgyainak gyűjteménye. Az író gyermekkori

4 *Berettyóújfalu és környéke zsidóságának emlékkönyve*, szerk. Neshar Dávid, Gerő Zsuzsa, felelős kiadó, Neshar Dávid, Izraelben Élő Berettyóújfalukai Egyesülete, Haifa, 2001, 19.

5 A felújítást összefoglaló videó az alábbi linken megtekinthető: https://www.youtube.com/watch?v=-UDQEbO7gkQ&ab_channel=HUN%C3%89P.

fotói, valamint magyarul és idegen nyelven megjelent kötetei egy mives szekrényben kaptak helyet. Részletek olvashatók műveiből, emellett lehetősége van a látogatóknak egy interjú meghallgatására és megtekintésére, így hozzájárulva ahhoz, hogy Konrád alakja és munkássága felidézhető, megismerhető legyen. A Kultúrtér, ahogyan az *Elutazás és hazatérés* vágyként említi [„A templom ma vasraktár, szó volt róla, hogy zeneterem lesz, de nem lett.” 128.] mára alkalmas lett klasszikus zenei koncertek megtartására. Természetesen felszentelt szakrális tér is van a zsinagógában, mely szintén törekszik az emlékéllítésre, a hagyomány és az emlékezet élesztésére. 2021-ben Konrád-emlékpadot is avattak a kisvárosban. Ennek támláján a szerző műveinek címei olvashatók, illetve egy egymondatos idézet az *Elutazás és hazatérés*ből: „Ha Nagyvárad a nap, akkor a Hold kétségtelenül Berettyóújfalun.” [112.]

